

1. Indledning

Af Jette Linaa og Lars Krants Larsen

Den, der hersker over Samsø, hersker over havet. Øens strategiske betydning i vikingetiden antydes af den mægtige Kanhavekanal, opført omkring år 726, der gennemskærer Samsø fra Stavns Fjord i øst til Sælvig i vest. De mange lokaliteter, der bærer det vikingetidige skibsnavn ”snekke”, vidner også om øens betydning for det maritime Danmark. Også i middelalderen er Samsø af stor strategisk betydning, for hele fem borge rejstes på øen. Havet og landet tilsammen giver samsingerne mulighed for at udnytte de mange ressourcer, opretholde kontakter og hente varer hjem, og det gør øen stærk. Men Samsø er samtidig sårbar. Fordi den er så let at nå, et oplagt mødested, er den særligt udsat i krige og konflikter. Samtidig gør dens begrænsede størrelse den mindre modstandsdygtig overfor miljømæssige og sociale forandringer end store øer og faste lande. Øens beboere har ikke andre steder at søge tilflugt til end havet, hvis det brænder på. Derfor kan krige, epidemier, konflikter, klimaforandringer eller tankeløs udnyttelse af naturens ressourcer ramme hårdt. Samsøs vekslende mellem isolation og integration, styrke og sårbarhed kan følges gennem historien i øens bebyggelsesstruktur og dens militære anlæg. Lå deres huse og landsbyer kystnært eller langt fra land; trak bebyggelsen sig sammen, eller ekspanderede den ind i landet? Hvor lå borgene og snekelokaliteterne, og hvad betød mest – havet eller landet? I denne bog har vi valgt at følge disse spor i vikingetid og middelalder på tre måder: Gennem studier af stednavne på historiske kort, gennem arkæologiske udgravninger og gennem studiet af metaldetekteringer.

Topografi

Af alle vores øer er Samsø en af de øer, der har betydet mest for Danmarkshistorien, for Samsø ligger som en gigantisk trædesten midt i Danmark. Øens særlige be-

tydning fremgår af, at den er blandt de hyppigst nævnte lokaliteter i de ældste historiske kilder. Fra Samsø er det let at vogte over adgangen til Storebælt og Lillebælt, og dermed ikke alene over trafikken mellem Øst- og Vestdanmark, men også over sejladsen mellem den sydlige Østersøkyst og Norge. De særlige topografiske forhold betyder, at Samsø, modsat mange andre øer, ikke alene skal ses i sin lokale sammenhæng, den skal også ses i regional og national sammenhæng for at blive forstået på rette vis. I vikingetiden var der en times sejlads fra Samsø til Aarhus, og på to timer kunne de store ringborge ved Odense og Slagelse nås ved gunstig vind. Samsø selv består af to øer, Nordøen og Sydøen, adskilt af Nordby Hede. Øerne er vidt forskellige: Nordøen er dramatisk bakket, Sydøen præget af flade, lettere dyrkbare land

Samsøs bebyggelse før vikingetiden

De ældste arkæologiske iagttagelser på Samsø blev gjort så tidligt som i begyndelsen af 1800-tallet, da E.C. Werlauff & R. Nyerup i 1802 udgav *Historisk Antiquarisk Beskrivelse over Øen Samsø indtil 1675*. Senere i århundredet var godsinspektør Kruse, z, aktiv, hans arkæologiske virksomhed strakte sig over mere end fyrre år fra 1839 til 1881 og førte til, at folk fra Nationalmuseet besøgte øen flere gange. Undersøgelingsaktiviteten tog fart i 1930'erne, men som i alle andre egne af Danmark har antallet af arkæologiske undersøgelser og udgravninger været støt stigende, især efter årtusindskiftet, og antallet af detektorfundne genstande er mangedoblet i samme tidsrum. Disse undersøgelser, sammen med et stort antal enkeltfund, vidner om, at Samsø var tæt bebygget ikke alene i vikingetiden og middelalderen, men også i tiderne forud. I slutningen af ældre stenalder levede jægere og fiskere (ca. 5400-ca. 4000 f.Kr.) på øer og holme

i Stavns Fjord, og adskillige dysser og jættestuer vidner om, at yngre stenalderens bønder (ca. 4000-2000 f.Kr.) ryddede skov og dyrkede jorden på både Syd- og Nordøen. Bronzealderen (ca. 2000-500 f.Kr.) mangler heller ikke. Et stort antal gravhøje, oprindeligt op mod 80, hvoraf de fleste dog siden er forsvundet, vidner om, at især Sydøen i denne periode var ganske tæt bebygget. Også ældre jernalder (500 f.Kr.-400 e.Kr.) samt ældre germansk jernalder (ca. 400-550) og yngre germansk jernalder (ca. 550-800) er ganske velrepræsenteret, både når det gælder enkeltfund og udgravninger. Det mest kendte anlæg fra yngre germansk jernalder er uden tvivl Kanhavekanalen, der er undersøgt ved adskillige lejligheder, og som i denne bog omtales i kapitlet om Samsøs arkæologi. Andre ældre anlæg vidner også om betydelige anlægsarbejder knyttet til sejlads. Det gælder ikke mindst pælerækker i Stavns Fjord dateret til perioden ca. 330-350, altså ældre jernalder. De vidner dels om, at beboerne på øen var i stand til at igangsætte anlægsarbejder af betydelig størrelse, og dels om at søfarten har haft stor betydning, ikke bare i vikingetid og middelalder, men også langt tilbage i jernalderen.

Samsøprojektet og dets aktiviteter

I løbet af projektet blev en lang række aktiviteter igangsat, og det er resultaterne af disse, der her fremlægges. Projektet fik større dybde, som tiden gik. Undersøgelsen af snekkelokaliteterne førte til en bredere analyse af bebyggelsen på øen i vikingetiden. De omfattende detektorundersøgelser gav indblik i fundspredning og koncentrationer, der vidner om bebyggelsens omfang og lokalisering. Samtidigt gav undersøgelsen af snekkelokaliteternes beliggenhed anledning til et mere omfattende kortbaseret studie af vikingetidens navnestof og dermed dens bebyggelse ud fra de historiske kort. Videre var det naturligt også at inddrage de mange arkæologiske undersøgelser på øen i projektet og se på, hvad de berettede om bebyggelsens datering, omfang og udstrækning. Dermed var den treklang af historiske kortstudier, analyser af detektorfund og analyser af arkæologiske undersøgelser, der ligger til grund for denne bog, på plads. At bebyggelsehistorien belyses ikke bare fra én, men fra hele tre vinkler, er en styrke. Ikke alene åbner denne tilgang mulighed for, at billedet af fortidens bebyggelse bliver mere nuanceret, men

det forhold, at de tre metodikker bliver anvendt på det samme geografiske område, gør, at vi får mulighed for at sammenligne deres udsagn på mere kvalificeret vis. Således tillader sammenstillingen, at vi får et indblik i, hvad der er metodernes styrker og svagheder. Vi får også mulighed for at se, om de siger det, vi tror, de gør, eller om vores måder at anvende dem og tolke dem på bør justeres. Det er en indsigt, der kan komme andre studier til gavn.

Dog er det klart at for at forstå vikingetiden på Samsø, må den ses i et langt tidsperspektiv. Bagudrettede analyser kaster lys på hvilke forandringer, der skete i bebyggelsen på overgangen mellem jernalder og vikingetid, da Danmark blev til, mens fremadrettede analyser belyser de forandringer, der fandt sted fra vikingetid til middelalder, da Danmark fik den organisation og struktur, vi kender fra resten af middelalderen. Dermed havde projektet fundet sin form. Det sidste, der manglede, var magtens landskab: Kanhavekanalen er en magtdemonstration, og det er snekkelokaliteterne med deres tilknytning til militær organisation også udtryk for. Derfor blev det besluttet at indarbejde en analyse af magtens landskab i middelalderen. Denne del tager sit udgangspunkt i et projekt om de middelalderlige borge på Samsø, der blev gennemført 2008-2012 i et samarbejde mellem Nationalmuseet, Moesgaard Museum, Samsø Museum og Slots- og Kulturstyrelsen. Projektet er publiceret i 2018 i bogen *Borgene på Samsø. En arkæologisk jagt på historien bag øens fem middelalderborge*, og en af bogens forfattere har således også skrevet om borgene i denne bog.

Bogen om borgene på Samsø indeholder et vigtigt kapitel om øens middelalderhistorie, der tillader os at sammenligne arkæologiske fund og ældre kort, der er i centrum i nærværende bog. Helt grundlæggende drejer det sig om sagn og sagaer, krøniker og annaler, breve og officielle aktstykker. Af hensyn til forståelsen af projektets ramme skal det vigtigste omtales her.

Samsø nævnes ganske ofte i de islandske sagaer, der for en stor dels vedkommende er nedskrevet i 1200-tallet, men har rødder i vikingetiden. Disse sagaer handler, som sagaer oftest gør, om krigshandlinger og magtkampe, og sagnene beretter, at Angantyr, en af Danmarks tidligste sagnkonger, døde på øen. Han skal være begravet i én af Samsøs talrige høje. Er det ham, der stod bag Kanhavekanalen? Vi ved det ikke. Men at øen har

en maritim særstilling antydes af omtalen af to havne, der dog ikke længere kan identificeres. Hvis vi forlader sagnstoffet og går til de historiske kilder, omtales Samsø i 1070'erne i kannikken Adam af Bremens krønike. Senere kender vi øen fra Saxos krønike om dannerens bedrifter, hvor han beskriver, hvordan Valdemar d. Store, der var konge 1157 til 1182, gik på jagt og holdt møder på Samsø. Han har tydeligvis eget gods på øen. Også under efterfølgeren Knud d. 6. blev der holdt møder på Samsø, og igen i 1215 holdt Valdemar endnu et møde på øen for at hylde sin søn som medregent. Man aner, at Samsøs særdeles centrale beliggenhed med kort sejlafstand til andre dele af riget har gjort øen til et bekvemt mødested. Kongen må have haft gods eller en storgård på øen. Senere, i 1241, omtales Samsø som kongeligt ejet, hvilket den fortsatte med at være middelalderen ud. Hvor langt tilbage i historien, øen har været kongelig, ved vi ikke, men det kan have været ganske længe, jf. den kraftanstrengelse som opførelsen af Kanhavekanalen er udtryk for. Som alle andre dele af landet blev Samsø ramt af 1300-tallets krige og kriser. Øen vekslede mellem forskellige panthavere, førend den igen kom på kongelige hænder under Valdemar Atterdag. Fra denne tid mistede øen betydning strategisk og politisk, og Samsø blev nu en del af Kalundborg len, styret af en række fogeder.

Bogens indhold

Denne bog består af yderligere fire kapitler. Kapitel 2 koncentrerer sig om stednavnene som kilde til bebyggelsen i vikingetid og middelalder. Således behandler kapitlet både, hvad bebyggelsesnavnene kan fortælle om landsbyernes alder og anlæggelse, og om specielle pladser, som de førnævnte snekkelokaliteter, og hvordan de placerer sig i landskaber. Kapitel 3 koncentrerer sig om de erkendelser, som et par århundreders arkæologiske aktiviteter har givet anledning til, og hvad de fortæller om bebyggelsesudviklingen på øen. Kapitlet ender i et katalog over de mere end 80 arkæologiske undersøgelser, der er foretaget på øen, og hvor der er gjort fund fra vikingetid og middelalder; en dels vedkommende i regi af Samsøprojektet. Endelig behandles i kapitel 4 de mange og store, systematiske detektorafsøgninger, der som led i Samsøprojektet er foretaget på øen. Også her er sigtet både metodisk, når det gælder overvejelser om, hvad metaldetektering egentligt siger noget om, og rent erkendelsesmæssigt i forhold til, hvilken ny viden om bebyggelsen på øen som metaldetekteringerne bringer med sig. Kapitel 5 handler om middelalderens borge som udtryk for magtens landskab, og endelig følger en konklusion, der ridser op, hvad vi har lært, og hvor vi gerne vil sætte ind i fremtiden.